

کتابشناسی جهانی

ترجمه‌های قرآن مجید^۱

مرتضی اسعدی

World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Our'an,-Printed Translations : 1515-1980. Istanbul. Organisation of Islamic Conference, Research center for Islamic History, Art and Culture. 1986. XCIX+ 880+ 34pp.

هرگونه تحقیق جدی و جامعی در زمینه ترجمه‌های قرآن مجید به زبانهای غیر عربی، موکول به تدارک کتابشناسی کاملی از این ترجمه‌هاست. اما، تا این اواخر، جز چند کتابشناسی محدود و مختصر از ترجمه‌های قرآن مجید به برخی زبانها، اثر کامل و جامعی در این زمینه انتشار نیافته بود.

کتابشناسی جهانی ترجمه‌های قرآن مجید نخستین کتابشناسی جامع و جهانی ترجمه‌های چاپ شده قرآن مجید به همه زبانهای غیر عربی است. این کتابشناسی توسط عصمت بینارق و خالد ارن، دوتن از کتابشناسان ترک، فراهم آمده و در سال ۱۹۸۶ میلادی / ۱۳۶۵ شمسی توسط مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی، وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی، در استانبول انتشار یافته، و طی آن مشخصات کتابشناختی و برخی اطلاعات اساسی مربوط به ترجمه‌های چاپ شده قرآن مجید به ۶۵ زبان مختلف در فاصله سالهای ۱۵۱۵ (یعنی زمان انتشار نخستین ترجمه از قرآن) تا ۱۹۸۰ میلادی (سال گردآوری و تدوین این کتابشناسی) ارائه گردیده است. در این اثر تقریباً هزار صفحه‌ای (که قریب نیمی از آن را ملحقات و ضمائم آن تشکیل می‌دهد)، روی هم رفته مشخصات کتابشناختی ۲۷۶۲ ترجمه یا تفسیر قرآن (به اعتبار آنکه شامل ترجمه و شرح آیات قرآن مجید بوده)، آمده است. ویراستار این اثر، اکمل الدین احسان اوغلی، در مقدمه‌های عربی و انگلیسی کتاب، اشارات مفیدی در باره تاریخ ترجمه قرآن مجید و برخی از کهنترین ترجمه‌های قرآن در زبانهای مختلف، به دست داده

است. مقدمه انگلیسی ویراستار، با برخی اضافات و تغییرات، ترجمه همان مقدمه عربی است و جدولهایی نیز در زمینه سال انتشار نخستین ترجمه‌های قرآن در زبانهای مختلف (با ذکر نام مترجم، ناشر و محل نشر آنها) و تعداد ترجمه‌های ناقص و کامل چاپ شده قرآن مجید در این زبانها، بر آن افزوده شده است.

بنابر آنچه تاکنون در دست است، نخستین، یا یکی از نخستین، ترجمه‌های قرآن مجید به زبان اقوام و ملل غیر عرب، همانا ترجمه‌ای است که در ترجمه فارسی تفسیر طبری مندرج است. مترجم این تفسیر، که در عهد حکومت منصور بن نوح سامانی (۳۴۵ تا ۳۵۰ هجری قمری) به اهتمام ابوعلی محمد بن محمد بلعمی (متوفای ۳۸۳ هجری) به فارسی درآمده، بر ما شناخته نیست. بنابر روایات سندی، یک عالم عرب نیز در سال ۲۷۰ هجری / ۸۸۳ میلادی ترجمه‌ای از قرآن مجید به زبان سندی کرده بوده - و این احیاناً حاکی از نخستین تماسهای مسلمانان با این منطقه در جنوب پاکستان تواند بود. بنابر کتابشناسی مزبور، یک ترجمه کامل قرآن مجید به زبان ترکی، متعلق به سال ۷۳۴ هجری / ۱۳۳۳ میلادی در دست است که ظاهراً کهنترین اثر شرقی به زبان ترکی است؛ اما بنابر برخی منابع دیگر، ظاهراً نخستین ترجمه ترکی قرآن مجید متعلق به قرن ۴ هجری / ۱۱ میلادی بوده است.

به هر حال، کل ترجمه‌های چاپ نشده قرآن مجید به زبانهای غیر عربی (جز در زبان فارسی)، بسیار اندک است. و شاید از این امر بتوان این طور نتیجه گرفت که مسلمانان غیر عرب در نقاط مختلف جهان اسلام صدها سال قرآن را به زبان اصلی آن می‌خوانده‌اند. حتی در مواردی هم که ترجمه‌ای از قرآن مجید موجود بوده، نه در نسخ متعددی فراهم می‌آمده، و نه به عنوان جانشین و تالی قرآن مجید پذیرفته می‌شده است. از این ترجمه‌ها در مواردی تنها برای تدریس و تشویق به آموزش قرآن استفاده می‌شده است.

سابقه ترجمه‌های چاپ شده قرآن مجید، که هدف کتابشناسی مزبور معرفی آنهاست، به سال ۱۵۱۵ میلادی، یعنی زمان انتشار ترجمه غیرکاملی از قرآن مجید به زبان انگلیسی، باز می‌گردد. نخستین ترجمه چاپ شده کامل قرآن مجید ترجمه لاتینی آن توسط روبروتوس اهل کنتن (Robertus Ketenensis یا Robert of Ketton و یا Robert of Chester) و هرمانوس اهل دالماسی (Hermanus Dalmata) است که در سال ۱۵۴۳ میلادی انتشار یافته است. این ترجمه لاتینی که در سال ۱۱۴۳ میلادی تکمیل شده بود، در سال ۱۵۴۷ به زبان ایتالیایی، در سال ۱۶۲۳ به زبان آلمانی و در سال ۱۶۴۱ به زبان هلندی ترجمه شده بوده است. نخستین ترجمه چاپ شده قرآن مجید به زبان ملل و اقوام مسلمان غیر عرب، همانا ترجمه اردوی عبدالسلام محمد عباسی بدوانی (یا بداونی) است که در سال ۱۸۲۸ میلادی در لکنهو انتشار یافته است.

از سال ۱۵۱۵ میلادی تاکنون جریان تقریباً مستمری از چاپ و انتشار ترجمه‌های قرآن مجید به زبانهای مختلف، و خصوصاً به زبانهای غربی مرتبط با ریشه لاتینی، همچنان ادامه داشته است. بنابر کتابشناسی مزبور، در فاصله سالهای ۱۵۱۵ تا ۱۹۸۰ میلادی ترجمه‌های چاپ شده کامل و ناقص یا

منتخب قرآن مجید به ۶۵ زبان غیر عربی، (اعم از ترجمه های مستقل یا ترجمه هایی که در شروح و تفاسیری مندرج بوده‌اند)، شامل ۱۳۸۰ ترجمه کامل و ۱۲۹۲ ترجمه ناقص یا منتخب بوده، از این میان شمار ترجمه‌های مستقل کامل قرآن مجید ۵۵۷، و ترجمه‌های مستقل ناقص یا منتخب ۸۸۳ عنوان بوده است. مشخصات کتابشناسی و سایر اطلاعات اساسی مربوط به هر کدام از این ترجمه‌ها در این زبانهای ۶۵ گانه، در فصلهای مستقلی که ذیل نام هر یک از این زبانها گشوده شده، و تحت دو سر فصل علی حده (۱) ترجمه‌ها و تفاسیرهای کامل، و (۲) ترجمه‌ها و تفاسیرهای ناقص یا منتخب، ارائه شده است. بنابر آنچه در این کتابشناسی آمده، در فاصله سالهای ۱۵۱۵ تا ۱۹۸۰ میلادی، تعداد ترجمه‌های کامل مستقل یا غیر مستقل چاپ شده قرآن در زبان فارسی ۱۰۷ و تعداد ترجمه‌های ناقص و برگزیده مستقل یا غیر مستقیم چاپ شده، ۶۵ عنوان بوده است. قابل توجه است که ارقام مربوطه در مورد ترجمه‌های انگلیسی در همین مدت به ترتیب ۲۹۵ و ۱۳۱، و در مورد ترجمه‌های فرانسوی به ترتیب ۱۱۶ و ۲۱ عنوان بوده است. در همین فاصله، تعداد ترجمه‌های چاپ شده کامل و غیر کامل قرآن به برخی از زبانهای دیگر نیز به ترتیب بدین قرار بوده: چینی ۱۴ و ۶؛ هلندی ۲۶ و ۱؛ آلمانی ۶۵ و ۲۴؛ یونانی ۹ و ۱، عبری ۴ و ۲؛ مجاری ۲ و ۲؛ ایتالیایی ۲۰ و ۴؛ ژاپنی ۹ (ترجمه کامل)؛ کره‌ای ۱ (ترجمه کامل)؛ لاتینی ۵ و ۲۸؛ لهستانی ۱ و ۵؛ پرتغالی ۸ و ۳؛ روسی ۱۶ و ۳؛ صربی و کروآسی ۱۱ و ۶؛ اسپانیایی ۳۱ و ۴؛ تامیلی ۱۲ و ۳؛ ترکی ۱۰۷ و ۱۹۷؛ سوئدی ۴ و ۴؛ و اردو ۳۰۰ و ۴۷۰.

زبان اردو جوانترین زبان در میان زبانهای ملل مسلمان جهان است، اما علاوه بر آن که نخستین ترجمه قرآن مجید در میان ترجمه‌های آن به زبان های ملل مسلمان، در این زبان انتشار یافته، بیشترین تعداد ترجمه‌های چاپی آن نیز تاکنون به این زبان تعلق دارد؛ مجموع ترجمه‌های چاپ شده کامل و غیر کامل قرآن مجید به زبان اردو تا سال ۱۹۸۰ میلادی / ۱۳۵۹ شمسی، ۷۷۰ عنوان، یعنی تقریباً معادل یک سوم کل ترجمه‌های کامل و غیر کامل انتشار یافته قرآن در همه زبانهای دیگر بوده است. قابل توجه است که بیشترین تعداد دفعات تجدید چاپ ترجمه‌های مختلف قرآن مجید مربوط به ترجمه‌های انگلیسی آن بوده است: تا سال ۱۹۸۰ میلادی / ۱۳۵۹ شمسی، ترجمه جورج سیل (G. Sale) ۱۰۵ بار، ترجمه رادول (Radwell) ۳۲ بار، ترجمه پیکتال (Pickthall) ۲۴ بار، و ترجمه پالمر (یا پامر، Palmer) ۱۵ بار تجدید چاپ شده است. بیشترین تعداد دفعات تجدید چاپ ترجمه‌های دیگر قرآن مجید در این فاصله نیز به ترتیب از این قرار بوده است: ترجمه فارسی قطب الدین احمد بن عبدالرحیم (شاه ولی الله دهلوی) ۳۴ بار، ترجمه اردوی رفیع الدین دهلوی ۳۰ بار، ترجمه فرانسوی کازیمیرسکی (Kazimirski) ۲۹ بار؛ ترجمه اردوی عبدالقادر دهلوی ۲۲ بار؛ ترجمه فرانسوی آندره دورایر (Andre Du Ryer) ۲۲ بار، ترجمه فرانسوی ساوری (Savary) ۲۱ بار؛ ترجمه فارسی کمال الدین حسین بن علی واعظ کاشفی ۱۹ بار؛ و بالاخره سه ترجمه از ترجمه‌های آلمانی به ترتیب ۱۶ و ۱۲ و ۱۱ بار. تعداد دفعات تجدید چاپهای ترجمه‌های قرآن مجید در زبانهای دیگر نیز اکثراً قابل اعتناست.

ایضاً قابل توجه است که نخستین ترجمه فارسی قرآن مجید در کلکته، در سال ۱۸۳۷ میلادی، یعنی حدود ۳۰۰ سال پس از انتشار نخستین ترجمه کامل قرآن به زبان لاتینی (۱۵۴۳ میلادی)، و نیز بعد از انتشار نخستین ترجمه‌های کامل قرآن به زبانهای ایتالیایی (۱۵۴۷)، آلمانی (۱۵۴۷)، هلندی (۱۶۴۱)، فرانسوی (۱۶۴۷)، انگلیسی (۱۶۴۸)، روسی (۱۷۱۶)، یونانی (۱۷۳۴)، اردو (۱۸۲۸)، و مجاری (۱۸۳۱) انتشار یافته بود؛ نخستین ترجمه غیر کامل قرآن مجید به زبان فارسی نیز در کلکته و در سال ۱۸۳۲ میلادی، یعنی سالها بعد از انتشار نخستین ترجمه‌های غیر کامل قرآن به زبانهای انگلیسی (۱۵۱۵)، لاتین (۱۵۴۳)، یونانی (۱۷۱۴)، اردو (۱۷۳۱)، سندی (۱۷۴۹)، آلمانی (۱۷۷۶)، فرانسوی (۱۷۸۴)، سوئدی (۱۸۱۶)، ترکی (۱۸۲۶)، و لهستانی (۱۸۲۸) انتشار یافته بوده است. نکته قابل اعتنای دیگر در مورد ترجمه‌های فارسی قرآن مجید این است که اکثراً، اعم از کامل یا غیر کامل، در هند و پاکستان (و یکی نیز در افغانستان) چاپ و منتشر شده بوده است.

باری، مدخلهای ۶۵ گانه اصلی این کتابشناسی بر حسب نظم الفبایی ضبط انگلیسی زبان ترجمه مرتب شده است. ذیل هر کدام از این تقسیمات، ابتدا توضیحات مختصری در باره زبان مورد نظر و پیوندهای آن با شاخه‌ها و تیره‌های عمده زبانی آمده، و سپس مشخصات کتابشناسی و سایر اطلاعات مربوط به ترجمه‌های مختلف قرآن در آن زبان ذیل دو مدخل فرعی الف) ترجمه‌های کامل، و ب) ترجمه‌های ناقص یا برگزیده، ارائه شده است. در هر کدام از این دو گروه، مشخصات کتابشناختی ترجمه‌های قرآنی به ترتیب بر اساس نظم الفبایی املائی انگلیسی نام کوچک مترجم یا مترجمان (در صورتی که مسلمان بوده‌اند) و یا نام بزرگ ایشان (در صورت که مسلمان نبوده‌اند)، مرتب گردیده است. ذیل هر کدام از مدخلهای کتابشناختی هر دوی این گروهها نیز برخی اطلاعات مفید و اساسی در باره ترجمه مربوطه و مشخصات نسخه خطی اصلی ترجمه، ارائه شده، و مشخص گردیده که ترجمه مورد نظر در آن زبان به چه خط و الفبایی است و آیا متن عربی آیات قرآنی همراه آن هست یا نه. این توضیح اخیر خصوصاً در مورد زبانهای مانند مالایایی، ترکی و نظایر آن، که به دو خط و الفبا نوشته می‌شده‌اند، کاملاً ضروری بوده است. علاوه بر این، در مورد هر کدام از ترجمه‌ها محل نگاهداری نسخه اصلی آن نیز ذکر شده، و این از نظر کسانی که طالب یافتن آن باشند حائز اهمیت است. مشخصات کتابشناختی ترجمه‌های مجهول المترجم هر کدام از دو گروه مزبور نیز در پایان هر کدام از گروههای مربوطه، بر حسب ترتیب الفبایی ضبط انگلیسی عنوانها، ذکر شده است. نظام آوانویسی نامها و عناوین فارسی، ترکی، اردو، و عربی ظاهراً از دایره‌المعارف اسلام اقتباس شده، ولی هیچ گونه اشاره‌ای در این زمینه نشده است.

در پایان این کتابشناسی نیز به ترتیب سه فهرست اعلام (نامهای مترجمان و ناشران)، عناوین (ترجمه‌ها)، و سیر سالشمار (انتشار ترجمه‌های مختلف قرآن) آمده است. در دو فهرست نخست، در مقابل هر کدام از نامها و عناوین، زبان ترجمه مربوطه نیز ذکر شده، و فهرستهای دوم و سوم هر کدام به دو بخش "ترجمه‌های کامل" و "ترجمه‌های غیر کامل" تقسیم شده است. هر سه این فهرستها به شماره‌های

ترتیبی ارجاع دارند که به طور مسلسل به مدخلهای کتابشناسی آغاز تا انجام کتاب داده شده؛ ذیل هر کدام از زبانها به تفکیک شماره ترتیب علی حده‌ای به مدخلهای کتابشناسی مربوطه داده شده است. تدارک این کتابشناسی، علی رغم یاری گرفتن از کتابخانه‌ها و مراکز اسناد، مؤزها و کتابخانه‌های ملی بسیاری از کشورهای جهان (از جمله کتابخانه ملی ایران) پنج سال طول کشیده، و پیش بینی شده است که هر ده سال یک بار در آن تجدید نظر شود. کتابشناسی مزبور نخستین اثر از کتابشناسیهای سه گانه چاپی، خطی، و شفاهی قرآن مجید است که مرکز تحقیقات تاریخی، هنری و فرهنگی اسلامی مستقر در استانبول در نظر دارد بتدریج انتشار دهد.

شک نیست که انتشار این کتابشناسی، که از نظر جامعیت در نوع خود نخستین اثر است، کار محققان قرآن را تا حدود بسیار زیادی تسهیل خواهد کرد. اما، متأسفانه معایب و نواقص و بویژه روشهای نامتعارف و دیریاب آن سبب گردیده است که این کتابشناسی آنچنان که انتظار می‌رود کارآمد نباشد. یکی از مهمترین معایب این کتابشناسی این است که تمام ترجمه‌های مترجمان مسلمان را ذیل نام کوچک ایشان وارد کرده و توضیحات کتابشناسی این ترجمه‌ها را برحسب ترتیب الفبایی حروف اول املای انگلیسی آنها ارائه کرده است. این مشکل اگر چه اساساً ناشی از ابهام در تعیین اسامی اشهر اعلام و مترجمان مسلمان بوده، و نزد کتابداران و کتابشناسان ایرانی نیز چندان ناآشنا نیست، اما مساله آن است که تدوین کنندگان این کتابشناسی هیچ گونه تلاشی برای تخفیف یا حل این مشکل اساسی نکرده‌اند؛ بدیهی است که یافتن کتابشناسی تفسیر ابو الفتوح رازی، ذیل جمال الدین (با املای Djamāl)، یا تفسیر نسفی ذیل نجم الدین عمر، یا ترجمه‌های مرحوم الهی قمشه‌ای، ذیل مهدی، یا تفسیر میبدی ذیل رشیدالدین احمد بن محمد، و یا تفسیر کشف الاسرار (که در آن عده را اشتباهاً به صورت عده ضبط کرده) ذیل عبدالله بن محمد، و بسیاری نظایر آن برای بسیاری از مراجعه کنندگان عادی عملاً ناممکن است. بماند که برای مراجعه کنندگان آشنا و اهل فن نیز بعید است که در هر مورد کار به یک بار مراجعه برآید. این گره که برای پژوهنده عادی تقریباً گور، و بواقع نوعی تعلیق مجهول به مجهول است، با مراجعه به فهرست اعلام آخر کتاب نیز گشوده نمی‌شود، زیرا این فهرست علاوه بر آن که کامل نیست، عیناً مانند مدخلهای کتابشناسی، برحسب اسامی کوچک (مترجمان مسلمان) مرتب شده است. این اشکال اساسی را دست کم می‌شد با تعبیه یک سیستم ارجاعات کمکی در فهرست اعلام تا حدود زیادی رفع کرد، اما متأسفانه تدوین کنندگان کتابشناسی مزبور از این امر نیز بکلی غافل بوده‌اند.

برخی دیگر از اشکالات جزئی تر این کتابشناسی نیز اجمالاً از این قرارند:

- در کتابشناسی ترجمه‌های غیر کامل قرآن، اکثراً به نام سوره قرآنی، و گاهی (مانند کتابشناسی شماره ۱۳۹۵) به شماره ترتیب آنها ارجاع داده شده؛

- کتابشناسی بعضی از ترجمه‌های غیر کامل (مانند شماره ۱۳۱۱) ذیل ترجمه‌های کامل وارد

شده؛

- توضیحات ذیل کتابشناسیها گاهی بی فایده و زاید است، و در عوض در بسیاری موارد که

جوینده انتظار توضیحات بیشتری را می‌برد کافی نیست؛

- به تفاسیر و ترجمه‌های نسبتاً زیاد و مشهوری، مانند تفسیر بصائریمینی از منتقدین و ترجمه مرحوم محمد کاظم معزی از متأخرین، اشاره نشده؛
- قرآن رهنما را ۳ جلد نوشته که ۴ جلد است؛

- شماره ارجاعات فهرستها در موارد زیادی درست نیست، و فی‌المثل به کتابشناسیهای شماره ۱۲۴۷ و ۱۲۴۸ از فهرست عناوین به ترتیب با شماره‌های ۱۲۴۷ و ۱۲۴۶ ارجاع داده شده؛
- فهرستهای اعلام و عناوین با یکدیگر هماهنگی ندارند، و فی‌المثل در حالی که از عنوان خلاصه‌البیان فی تفسیر القرآن در فهرست عناوین می‌توان به کتابشناسی آن ذیل شماره ۱۳۶۳ راه یافت، در فهرست اعلام ذیل هیچ کدام از نامهای کوچک و بزرگ مترجم این اثر، یعنی هاشم حسینی میردامادی، مدخلی گشوده نشده و ارجاعی به این ترجمه یافته نمی‌شود؛
- اغلاط چاپی این کتابشناسی که با حروف آی بی ام انگلیسی حروفچینی شده، بسیار زیاد است؛

- و بالاخره، در کتابشناسی منابع این اثر، محل نشر کتب و نشریات مورد استفاده عموماً ذکر نشده است.

دنباله از ص ۲۰۴

۱۰- علاوه بر دقت و رسایی در ترجمه باید مشکل وجود آیات متشابه، منسوخ و غیره در آن حل شود. بدین منظور باید در موارد فوق، ضمن بیان خصوصیات آیات فوق در پانویس، مخاطبین رابه آیات توضیحگر هدایت نمود تا خطر کج فهمی در اینگونه آیات از میان برود.
۱۱- در موارد آیات احکام و فروع الدین ضمن هدایت مخاطبین در پانویس به آیات توضیحگر، باید آنان را از جهت عمل به مدلول آیات فوق، به مراجع تقلیدشان ارجاع داد.